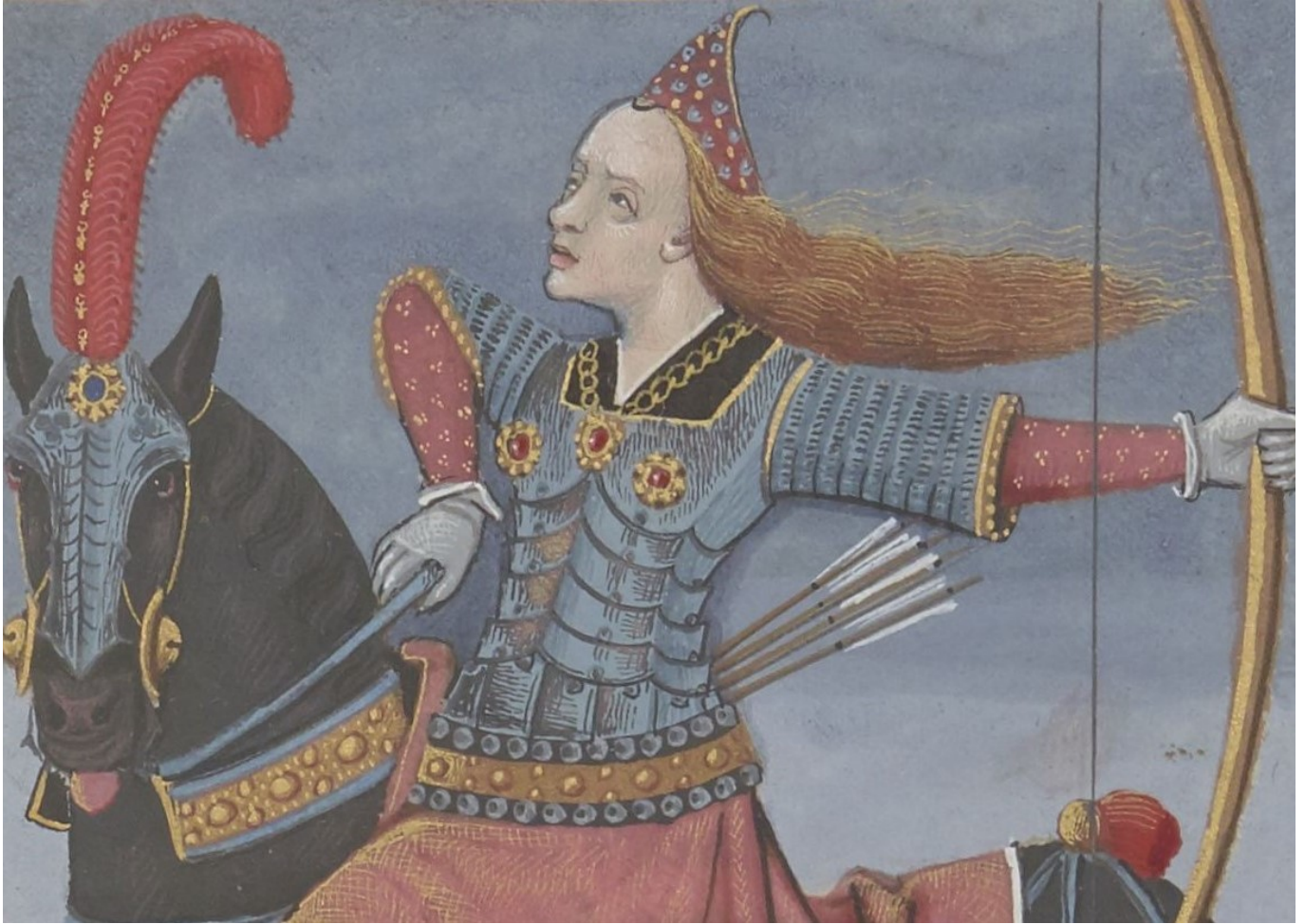

Українське козацтво: жіноча грань історії

МАРГАРИТА КАСЯНЕНКО

17 СЕРПНЯ 2024

Століттями суспільство — українське тут не виняток — мало патріархальний характер. І коли йдеться про козацтво, то одразу виникає асоціація з мужнім звитяжцем, а ніяк не з шляхетною лицаркою. А втім, джерела свідчать, що лицарки в історії були: до прикладу, про них згадують «Хроніка європейської Сарматії» Алессандро Гваньїні 1578 року; «Опис України» Гійома Левассера де Боплана 1651-го; «Книга подорожі: Північне Причорномор'я» Евлії Челебі 1660-х; Літопис Самійла Величка, написаний після 1720-го.

Амазонка Пентесілея із французького рукопису XV століття

Варвара Мотора

За одним із переказів, колись на запорізькій землі жила славнозвісна лучниця Варвара Мотора. Її дитинство — загадка, походження невідоме. Знаємо лише, що запорізький сотник Яшний врятував її зі спаленого ордою села, коли вертався із походу. Відтоді вона стала йому як донька. Дівча росло з новим батьком біля дніпровських порогів у козацькій атмосфері, бавлячися шаблею замість ляльок. А коли Варвара подорослішала, гра перетворилася на її життя.

Серпень 1635 року відзначився штурмом фортеці Кодак. Неприступна фортеця, збудована за французькими інженерними методами з допомогою польського гарнізону, впала в результаті нападу Івана Сулими та трьохсот тисяч козаків. Після захоплення у фортеці лишилися козацькі загони під очільництвом сотника Яшного й хорунжого Семена Мотори, яким скоро довелося

битися з татарами: орда напала на Самарську переправу. Козаки таки отримали перемогу — зокрема завдяки невідомому лучнику, який перевершив усіх інших... Згодом на стрілах того стрільця знайшли написи: «Варвара Яшна», «Варвара Кодак» і «Варвара Мотора» (адже вона була закохана в Семена Мотору та згодом навіть узяла з ним шлюб). Відтоді її прозвали Трьохликою.

Це не єдиний випадок, який прославив Варвару. За переказом, вона й пізніше брала участь у боях: під час повстання під проводом Якова Острянина та оборони табору біля Жовнина на Сулі 1638 року. Під Жовнином її місія полягала в тому, щоб вицілювати надважливих осіб; розвідники Станіслава Потоцького зрештою виявили, що так вправно стріляє не чоловік. Поляки вирішили, що лучниця мусить бути відьмою — як інакше; Потоцький наказав убивати будь-яку жінку, яку помітять у козацькому таборі. Серед жінок, які тоді загинули від гарматного вогню, була й сама Варвара Мотора.

Настя і її могила

Дмитро Яворницький у книжці «Нариси з історії запорозьких козаків» згадував про існування могили, що свідчила про перебування запорожців у Котовці: «Цікава Настина могила... Там жила дівка Настя; вона тримала у себе ватагу козаків, а ніхто того не знав, що вона дівка; кажуть, у неї вусики маненькі були, то й вважали її за свого брата і тільки. Може, год вона правила за козака, а як померла, то тоді тільки і дізнали, що вона дівка».

Настя вміло володіла шаблею, носила шаровари й шапку. Її неймовірна відвага та хоробрість, а також майстерність у керуванні вражали козаків, які навіть не підозрювали, що їхній лідер — жінка.

Цей приклад показує, що українки в XVI — на початку XVII століття могли перевдягатися в чоловічий одяг, носити фальшиві вуса й голити голову, щоб здаватися чоловіками. Етнограф і мемуарист Михалон Литвин також зазначав, що жінки знатного роду мали привілей бути в чоловічому товаристві і носити майже чоловічий одяг, зокрема військові обладунки, що було нехарактерно для інших культур того часу.

Розвінчування міфів

У сучасному українському науковому просторі питання про жінок-козачок набуває дедалі більшої популярності. До нього вже зверталися такі вчені, як Олександр Кривоший, Володимир Кукса, Оксана Кісь, Тетяна Коломієць, Валерій Антонов, Вікторія Піщанська — і їм вдалося розвіяти чимало міфів, що зародилися передусім у XIX столітті.

Деякі дослідники з XIX століття — як-от Аполлон Скальковський, Пантелеймон Куліш, Дмитро Яворницький — узагалі заперечували жіночу присутність у Козацькій державі. Тексти цих авторів стали головними у творенні міфу про козака як аскетичного чоловіка, котрий відданий лише військовій справі, а жінками зовсім не цікавиться. Ба більше, Скальковський, ґрунтуючися на «неписаному статуті Запорозького товариства», писав, що одружений козак не мав права на військово майбутнє, не міг отримати посаду чи досягти високого чину. Окрім ідеалізованого образу лицаря, історики мали переконання про абсолютну відсутність жінок на Запорозькій Січі. У жінках вбачали загрозу; Кулішеві навіть належить вислів «Не ступай, бабо, ногою в Січовий кіш, лучче в домовину».

Та якщо звернутися до джерел, то ці тези легко можна спростувати. Скажімо, у рукописних хроніках шляхтича Свентослава Оржельського (1549–1598) детально описані суспільні особливості Січі, зокрема й те, що козаки вільно брали шлюб і жили разом з дружинами й дітьми «на нижньому Дніпрі» — тобто жінкам дозволи перебувати на козацькій землі. Їхній соціальний статус, звісно, не був такий самий, як у чоловіків: адже головну роль чоловіків у соціумі й обмеженість прав жінок затверджували не тільки упередження звичайного люду, а й офіційні закони.

Закони і звичаї

У Речі Посполитій основним правовим документом слугували Литовські статuti. Згідно з ними, головною подією в житті жінки був шлюб, у якій вона мала право вступити з 15 (за статутом 1529 року) чи 13 (1588) років. Хлопці ж одружувалися з 18 років. Чоловіка для дівчини обирали батьки або опікуни. Таке правило діяло як для вищих, так і для нижчих станів.

Жінка мала свободи — виступати в суді, розпоряджатися майном. «Берегиня родинного вогнища» залишалася її основною роллю, та не варто применшувати значення догляду за господарством і дітьми в час, коли чоловік боронить державу від чужинців. Утім, жоден указ або указ не скасовує права людини на вибір. Тому в історії Козацької держави можна знайти й

войовничих козачок, що ладно сіддали коня й вміло поралися з шаблею. Це доводить навіть фольклор. До прикладу, ось пісня про жінку-воїна:

*Попереду війська поїхала,
Попереду війська конем грала,
А позаду війська
Мечем махала.*

Анастасія Маркович

Були й жінки, залучені в політичні справи. Наприклад, Анастасія Маркович, дружина гетьмана Івана Скоропадського, котру кликали Настею-гетьманихою й казали, що «Іван носить плахту, а Настя — булаву», адже її літній чоловік не міг уповні керувати Січчю.

Точний рік народження Анастасії не відомий; дослідники припускають, що це приблизно 1671-й. Вона походила з заможної родини прилуцького купця і, хоча була неписьменна, змалечку поглинала розмови дорослих щодо політики, гетьманату, царської влади. Це й заклало фундамент її світогляду.

Брак освіти не завадив Анастасії брати активну участь у державних справах, поки вона була дружиною спочатку представника козацької старшини Костянтина Голуба, а згодом (після 1700 року) — Івана Скоропадського, котрий на той момент був генеральним бунжучним під проводом Івана Самойловича. Скоропадський, старший за Анастасію на двадцять років, зміг поділитися з нею життєвим досвідом, а своєю чергою отримав від дружини сміливість, поєднану з молодечею кмітливістю, що й допомогло йому згодом стати гетьманом. Коли згодом він постарів і поволі втрачав сили, Анастасія стала його гідною підтримкою та перейняла справи чоловіка щодо правління Військом Запорозьким.

Гетьманова спілкувалася з важливими гістьми, вела дипломатичні переговори, могла сама їздити з політичними місіями до царської столиці. Анастасія стала першою українською «великосвітською дамою», котра гідно трималася в світі, де влада належить переважно чоловічій статі. Багато уваги вона приділяла благодійності, а що тоді ознакою доброчинності були діяння, пов'язані насамперед із вірою, то сприяла розвитку православ'я. Завдяки Анастасії недалеко від її резиденції в Глухові було збудовано храм і притулок для бідних, де жінка — уже в статусі вдови — особисто доглядала хворих. У Гамаліївці поблизу Глухова вона заснувала жіночий монастир, який мав сади, млини й винокурні, щоб забезпечити черницям

«благочестиве життя».

Навіть після смерті чоловіка Анастасія зберігала добре ім'я серед аристократії та чиновництва. Ба більше — складала конкуренцію наступнику Івана Скоропадського Данилу Апостолу, котрий недолюблював її, бо практично мав би мати більше впливу, а непокірна вдова підтримувала міцніші зв'язки з важливими особами, ніж він. Утім, попри певний страх і упереджене ставлення до Анастасії, Данило Апостол разом із родиною усе ж прийшов на її похорон віддати останню шану (або ж переконатися в тому, що загроза його гетьманському імені остаточно зникла).

Анастасія Маркович була однією — але далеко не єдиною — із козачок, які залишили по собі поважну пам'ять та важливий слід в історії. Навіть у часи раннього модерну українки відігравали важливі суспільні ролі — і про це варто пам'ятати, коли ми досліджуємо період, із якого й почалося формування української нації.

МАРГАРИТА КАС'ЯНЕНКО

17 СЕРПНЯ 2024

Warning: count(): Parameter must be an array or an object that implements Countable in </home/kairosbo/verbum.com.ua/www/wp-includes/post-template.php> on line **284**